

G A B R I E L M I L L E T

Τὴν 8ην Μαΐου 1953 ἐγκατέλειψε τὸν κόσμον τοῦτον εἰς ἡλικίαν 86 ἐτῶν ὁ Γαβριὴλ Millet, εἰς τῶν διασημοτέρων βυζαντινολόγων τῆς ἐποχῆς μας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν πλουσίαν καὶ πολύτιμον συγγραφικὴν του παραγωγὴν καὶ τὴν μακρὰν καὶ καρποφόρον ἀπὸ ἔδρας διδασκαλίαν του ἀπέβη ὁ πραγματικὸς θεμελιωτὴς τῆς ὀρθῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σπουδῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ὁ Γαβριὴλ Millet ἐγεννήθη τὸ 1867. Μετὰ λαμπρὰς πανεπιστημιακὰς σπουδὰς ἀνεκηρύχθη κατὰ τὸ 1891 *agregé d'histoire* εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων, τὸ ἴδιον δὲ ἔτος ἀπεστάλη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ 1895. Κατὰ τὸ 1899 διορίζεται *maître de conférences* εἰς τὴν *École des Hautes Études* (τμήμα θρησκευτικῶν ἐπιστημῶν), κατόπιν δὲ λαμβάνει εἰς τὴν αὐτὴν Σχολὴν τὴν ἀνωτέραν θέσιν τοῦ *directeur d'études*. Κατὰ τὸ 1926 διορίζεται καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὸ *Collège de France*, κατὰ δὲ τὸ 1929 ἐκλέγεται ἀκαδημαϊκός. Τὸ 1937, καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας, ἀποσύρεται τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας.

Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου σοφοῦ ὑπῆρξαν λίαν θλιβερά. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τελευταίου πολέμου, φεύγων τὴν ἐχθρικήν εἰσβολὴν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν νότιον Γαλλίαν. Ὁ θάνατος κατὰ τὸ 1941 τῆς προσφιλοῦς του συζύγου καὶ πολυτίμου συμπαραστάτου εἰς τὸ πολύμοχθον ἔργον του ὑπῆρξε δι' αὐτὸν καίριον πλήγμα, τὸ ὁποῖον μαζὶ μὲ τὰς ταλαιπωρίας τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς καὶ τὸν πόνον διὰ τὴν δυστυχίαν τῆς πατρίδος του, συνετέλεσαν ὥστε ὁ γηραιὸς διδάσκαλος νὰ χάσῃ πλέον κάθε δύναμιν καὶ ἔφθισεν πρὸς ἐργασίαν. Τὸ γῆρας, ἡ θλίψις καὶ ἡ προϊοῦσα ἀσθένεια τὸν ἐρριψαν ἀπὸ πενταετίας περίπου εἰς τὴν κλίνην τοῦ μαρτυρίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον τὸν ἐλύτρωσε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ θάνατος.

Ὁ Γαβριὴλ Millet ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν γενεάν τῶν μεγάλων βυζαντινολόγων ποὺ διεδέχθησαν τοὺς πρωτοπόρους ἐρευνητὰς τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, τὸν Schlumberger, τὸν Κονταζώφ, τὸν Ποκρόφσκι καὶ ἄλλους ἀκόμη. Ἡ δευτέρα αὐτῆ γενεὰ εἶναι ἡ τοῦ Diehl, τοῦ Strzygowski, τοῦ Wulff, τοῦ Dalton καὶ πολλῶν ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ἔφερον εἰς φῶς σπουδαῖα μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἀγνωστα καὶ ἀνεξερεύνητα, ἀλλὰ καὶ ἔθεσαν ἐπὶ ἐντελῶς νέων βάσεων τὴν σπουδὴν τῆς καλλιτεχνικῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ μέσου αἰῶνος. Εἰς τὸν διαλοῦν αὐτὸν σκοπὸν κατηνάλωσε τὴν ζωὴν του ὁ Millet.

Ἐταῖρος ἀκόμη τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἀνολουθῶν τὰς συμβουλὰς τοῦ τότε διευθυντοῦ αὐτῆς Th. Homolle, ἐπιδίδεται εἰς τὴν μελέτην τῆς Μονῆς Δαφνίου καὶ τῆς ἡρειπωμένης πόλεως τοῦ Μυστρά. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπιχειρεῖ πολύμηνον περιοδεῖαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Μακεδονίαν καὶ ἔτι περαιτέρω, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Τραπεζοῦντα. Τῶν ἐρευνῶν τούτων οἱ καρποὶ δὲν ἀργοῦν νὰ ἴδουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Τὸ 1895 δημοσιεύει μακρὸν καὶ σπουδαιότατον ἄρθρον περὶ τῶν μνημείων τῆς Τραπεζοῦντος (*Bulletin de Correspondence Hellénique*, 19, 1895). Ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἐκ Τραπεζοῦντος ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς τὸν ἐπόμενον τόμον τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ. Εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ περιγράφον-

ται αἱ σφζόμεναι ἐκκλησίαι τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους τῶν Κομνηνῶν καὶ δημοσιεύονται αἱ κατόψεις των καὶ αἱ ὑπάρχουσαι ἐπιγραφαί. Ἡ μελέτη αὕτη συνεπληρώθη πολὺ ἀργότερον, τὸ 1936, διὰ τοῦ τόμου τοῦ ἐκδοθέντος μετὰ τὴν συνεργασίαν τοῦ κ. D. Talbot Rice, ὅπου καὶ ἀπεικονίζονται αἱ τοιχογραφαί τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Τραπεζοῦντος, φωτογραφίας τῶν ὁποίων εἶχε λάβει ὁ Millet τὸ 1893 (*G. Millet - D. Talbot Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London, 1936*).

Ὀλίγον ἀργότερον ἐκδίδει τὴν λαμπρὰν μονογραφίαν του περὶ τῆς Μονῆς Δαφνίου, ὑπόδειγμα λεπτομεροῦς καὶ ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως, τῆς ὁποίας οὐδὲν βυζαντινὸν μνημεῖον εἶχεν ἀξιωθῆ μετὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (*G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris, 1899*).

Αἱ ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς διαμονῆς του εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἐταίρου τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν ἀρξάμεναι ἔρουναι τοῦ Millet εἰς τὸν Μυστράν καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος συμπληροῦνται κατόπιν δι' ἐπανελημμένων ἐπισκέψεών του ἐπὶ κεφαλῆς συνεργειῶν ἀρχιτεκτόνων, ζωγράφων καὶ φωτογράφων. Τῶν ἐρευνῶν ἐκείνων πρῶτοι καρποὶ εἶναι ἡ δημοσίευσίς τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Μυστρά (*Bulletin de Correspondence Hellénique, 23, 1899 καὶ 30, 1906*), κατόπιν δὲ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους μετὰ τὴν συνεργασίαν τῶν Pargoire καὶ Petit (*G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I, Paris, 1904*). Τῆς συλλογῆς ταύτης δυστυχῶς δὲν ἐξεδόθη ὁ δεῦτερος τόμος καὶ τὸ ἔργον ἔμεινεν ἡμιτελές. Τὸ 1910 ἐκδίδει τὸ λεύκωμα τοῦ Μυστρά, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεικονίζονται ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν παλατιῶν καὶ τῶν οἰκιῶν, ὡς καὶ φωτογραφαί τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν πού κοσμοῦν τοὺς περιφῆμους ναοὺς τῆς ἡρειπωμένης πρωτεύουσας τῶν Δεσποτιῶν τοῦ Μωρέως (*G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910*). Τὸ 1927 βλέπει τὸ φῶς τὸ λεύκωμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους (*G. Millet, Monuments de l'Athos, I. Les peintures, Paris, 1927*).

Ἡ δημοσίευσίς τῶν δύο αὐτῶν λευκωμάτων ὑπῆρξε πραγματικὴ ἀποκάλυψις διὰ τοὺς μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, διότι ὁ καλλιτεχνικὸς πλοῦτος τῶν δύο αὐτῶν κέντρων, τοῦ Μυστρά καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἦτο ἐντελῶς σχεδὸν ἄγνωστος μετὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πράγματι, ἀπὸ τὸν Μυστράν οἱ ἐρευνῆται τῆς βυζαντινῆς τέχνης οὐδὲν ἄλλο ἐγνώριζον ἐκτὸς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων μιᾶς ἢ δύο ἐκκλησιῶν, τὰ ὁποῖα εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1842 ὁ Couchaud, καὶ τῆς ἀπεικονίσεως μιᾶς τοιχογραφίας πού συνώδευεν ἐν ἄρθρον τοῦ Magne εἰς τὴν Gazette des Beaux - Arts τοῦ 1897. Ἀπὸ δὲ τὰς πολυαριθμοῦς τοιχογραφίας τῶν μονῶν τοῦ Ἁθῶ ἐλάχιστα μόνον δείγματα εἶχον δημοσιεύσει ὁ Κοντιακῶφ τὸ 1902 εἰς τὸ περὶ Ἁγίου Ὄρους βιβλίον του καὶ ὁ Γκαωφγκιέβσκι εἰς τὸ λεύκωμά του τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πανσελήνου εἰς τὸ Πρωτῆτον τῶν Καρυῶν.

Δυστυχῶς τὸ ἐπεξηγηματικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ὁ Millet εἶχεν ὑποσχεθῆ νὰ ἐκδώσῃ ὡς συνέχειαν τῶν δύο λευκωμάτων, οὐδέποτε εἶδε τὸ φῶς. Αἱ λεπτομερεῖς καὶ μακραὶ ἔρουναι καὶ μελέται, εἰς τὰς ὁποίας ἐπὶ ἔτη εἶχεν ἐπιδοθῆ διὰ νὰ παρασκευάσῃ τὸ κείμενον τοῦ λευκώματος τοῦ Μυστρά, τὸν ὠδήγησαν τόσον μακρὰν τοῦ σκοποῦ του, ὥστε νὰ μὴ τοῦ εἶναι πλέον δυνατόν νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν.

Αἱ ἐπίμονοι ὁμως καὶ ἐξονυχιστικαὶ αὐταὶ ἔρουναι δὲν ἀπέβησαν εἰς μά-

την. Ἐξ αὐτῶν προέκυψαν δύο μνημειώδη ἔργα. Τὸ ἐν τούτων ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος (*G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916*). Εἰς αὐτὸ ἐξετάζονται ἡ μορφή καὶ ἡ καταγωγή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησεν ἡ κυρίως Ἑλλάς εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῶν ἐκκλησιῶν, τύπων πολὺ διαφόρων ἀπὸ τοὺς διαμορφωθέντας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Μακεδονίαν. Ἡ διαφορὰ εἶναι τόσον καταφανὴς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Κωνσταντινουπόλεως, ὥστε νὰ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἰδιαίτερας σχολῆς, τῆς Ἑλληνικῆς, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξίς διὰ πρῶτην φοράν διεπιστοῦτο καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀσφαλῶς καθορίζοντο.

Τὸ δεύτερον ἔργον, ἐκδοθὲν συγχρόνως μὲ τὸ προηγούμενον, ἀναφέρεται εἰς τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Τουρκοκρατίας (*G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos, Paris, 1916*). Εἶναι ἔργον καταπληκτικῆς εὐρυμαθείας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζονται θεμελιώδους σημασίας προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν λαμπρὰν ἀνθησίν τῆς ζωγραφικῆς κατὰ τὴν τελευταίαν βυζαντινὴν περίοδον καὶ τὴν πρῶτην μετὰ τὴν Ἀλωσίαν. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ὀγκωδεστάτου αὐτοῦ βιβλίου καταλαμβάνει ἡ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυσις τῶν σπουδαιότερων σκηνῶν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐξ ἐκείνων πού παριστάνονται συνήθως εἰς τὰς ἐκκλησίας. Ἡ ἐξέτασις ὁμοίως αὕτη φέρει τὸν Millet πρὸς γενικώτερα ζητήματα. Οὕτω ἀναζητεῖται ἐκεῖ ἡ καταγωγή καὶ καθορίζονται ἀκριβέστερον τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο σχολῶν, τῆς Μακεδονικῆς καὶ τῆς Κρητικῆς, τὰς ὁποίας πρῶτος ὁ Millet εἶχε διακρίνει εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῶν Παλαιολόγων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὰς ἐρεῦνας, τὰ συμπεράσματα τῶν ὁποίων ἐκτίθενται εἰς τὸ βιβλίον αὐτό, ἀποδεικνύεται καθαρὸς μῦθος ἡ δῆθεν δυτικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ζωγραφικῆς τῶν Παλαιολόγων, ὅπως ὑπεστήριζον παλαιότεροι ἐρευνηταί. Ἐκεῖ τέλος προωθεῖται μέχρι σχεδὸν τῆς ὀριστικῆς τοῦ λύσεως τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐναντι τῆς συμβολῆς τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Τὸ θεμελιώδους σημασίας θέμα τοῦτο εἶχε καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπασχολήσει τὸν Millet, ὅταν, διὰ ν' ἀντικρούσῃ τὰς ὑπερβολικὰς θεωρίας τὰς διατυπωθείσας τὸ 1906 ὑπὸ τοῦ Strzygowski εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου, ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν *Revue Archéologique* τοῦ 1908 τὸ περίφημον ἄρθρον του *Byzance et non l'Orient*.

Ἡ ἐπιθυμία πρὸς ἐξέτασιν εἰς ὅλην τὴν ἐκτασιν τῆς ἀκμαζούσης τέχνης κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἔφερε τὸν Millet εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Σερβίας, τὴν ὁποίαν ἐπανειλημμένως ἐπεσκέφθη. Τὰς ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σερβικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν βυζαντινὴν παρατηρήσεις του ἐδημοσίευσεν τὸ 1919 εἰς ἴδιον βιβλίον (*G. Millet, L'ancien art serbe. Les églises, Paris, 1919*). Ἀργότερον δὲ τὰς συνεπλήρωσε μὲ ἑκτενὲς ἄρθρον εἰς τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του ἐκδοθεῖσαν δίτομον συλλογὴν μελετῶν μὲ τὸν τίτλον: Ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἰς τοὺς Σλάβους καὶ ἀφιερωμένην εἰς τὴν μνήμην τοῦ περιφανοῦς Ρώσου βυζαντινολόγου Θεοδ. Οὐσπένσκι (*L'art byzantin chez les Slaves. Recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij, I, Les Balkans, Paris, 1930, II, L'ancienne*

Russie, les Slaves catholiques, Paris, 1932). "Όσον άφορᾷ τὰς τοιχογραφίας τῶν πολυαριθμῶν ἔκκλησιῶν τῆς Σερβίας, ἐχρησιμοποίησε τὰς περὶ αὐτῶν παρατηρήσεις του εἰς τὸ προμνημονευθέν βιβλίον του *Recherches sur l'icopographie de l'Évangile*, ἀργότερον δὲ εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης, περὶ τῆς ὁποίας θ' ἀσχοληθῶμεν μετ' ὀλίγον, ὅπως ἐπίσης καὶ εἰς τὴν λαμπρὰν ἀνακοίνωσίν του, τὸ 1936, εἰς τὸ Ε' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῆς Ρώμης, δημοσιευθεῖσαν ὁλόκληρον εἰς τὰ Πρακτικὰ αὐτοῦ (*Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini*, II, Roma, 1940) ἀποτελοῦντα τὸν 6ον τόμον τοῦ περιοδικοῦ *Studi Bizantini e Neoellenici*.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς τῆς πατρίδος του ὁ Millet εἰς τὴν δυτικὴν Γαλλίαν, ὅπου εἶχε καταφύγει, δὲν διέκοψε τὰς προσφιλεῖς του μελέτας, εἰς τὰς ὁποίας εὗρισκε τὴν παρηγορίαν τῶν θλίψεῶν του. Καρποὶ τῶν ἀσχιολῶν του κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἶναι δύο βιβλία. Τὸ ἓν ἀναφέρεται εἰς τὰ χρυσοκέντητα ἄμφια. Εἰς αὐτὸ γίνεται μεθοδικὴ κατὰταξις καὶ ἀξιολόγησις τῶν ἔργων αὐτῶν, συγχρόνως δὲ καὶ παρακολούθησις τῆς τεχνικῆς τῶν καὶ τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς Τουρκοκρατίας (*G. Millet, Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947). Θέμα τοῦ ἑτέρου βιβλίου εἶναι ἡ περιφημὸς χρυσοκέντητος δαλματικὴ ἢ φυλασσομένη εἰς τὸ Βατικανόν, ἔργον τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων προερχόμενον ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως (*G. Millet, La dalmatique du Vatican*, Paris, 1945). Εἰς τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον ἐξετάζεται μὲ σπανίαν βαθύτητα ἡ εἰκονογραφία τῆς ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως τῆς δαλματικῆς εὐρισκομένης παραστάσεως τοῦ Ἰησοῦ μεταξὺ τῶν δικαίων. Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς τὸ κύκνειον ἄσμα τοῦ γηραιοῦ σοφοῦ.

Τὸ ἔργον ὁμως τοῦ Millet δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν δημοσίευσιν ἀγνώστων μνημείων τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἢ εἰς τὴν διαλευκάνσιν προβλημάτων σχετιζομένων πρὸς ὠρισμένας περιόδους αὐτῆς. Παράλληλως πρὸς τὴν μέχρι τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν ἐξιχνουμένην ἀνάλυσιν, ἐπεδόθη καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν. Τῆς προσπαθείας του αὐτῆς δείγμα ἀξίον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὰ δύο περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης κεφάλαια, τὰ ὁποία ἔγραψε διὰ τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ *A. Michel* ἐκδοθεῖσαν μνημειώδη *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*. Εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου, δημοσιευθέντα τὸ 1905, ὁ Millet κατεχώρισε τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1204, εἰς δὲ τὸν τρίτον, ἐκδοθέντα τὸ 1908, τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ἱστορία αὐτῆ, παρὰ τὸ ὀλιγοσέλιδόν της, εἶναι πραγματικὸν μνημεῖον βαθύτητος καὶ ἐμβριθείας. Βεβαίως, μὲ τὴν ἔκτασιν πού ἔλαβον ἔκτοτε αἱ βυζαντιναὶ σπουδαί, τὰ ἐκεῖ ἀναφερόμενα μνημεῖα θὰ φανοῦν εἰς τὸν σημερινὸν ἀναγνώστην πολὺ πενιχρά. Αἱ γενικαὶ ὅμως ἰδέαι καὶ οἱ ὀξύτατοι χαρακτηρισμοὶ οἱ ἐκεῖ περιεχόμενοι ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον, μετὰ πάροδον ἡμίσεος περίπου αἰῶνος, νὰ διατηροῦν σχεδὸν ἀμείωτον τὴν ἀξίαν των.

Τὴν ἐξαιρετικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε διὰ τὴν ἐποχὴν πού ἐξεδόθη τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Millet, θὰ τὴν ἀντιληφθῆ κανεὶς ἂν τὸ παραβάλλῃ πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης τοῦ *Ch. Bayet* ὀποτελούσης τὴν πρώτην

ἀπόπειραν συγγραφῆς τοιούτου ἔγχειριδίου, τοῦ ὁποίου ἡ τρίτη καὶ τελευταία ἔκδοσις εἶδε τὸ φῶς τὸ 1904.

Τὸ σύντομον αὐτὸ ἔργον τοῦ Millet ἐχρησίμωσεν ὡς βάσις διὰ τὸ πασίγνωστον ἔγχειρίδιον τοῦ *Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin*, 2^α ἔκδ. Paris, 1925-26, ὁ ὁποῖος παρέλαβε καὶ εὐρύτερον ἀνέπτυξε πολλὰς ἀπὸ τὰς γενικὰς ἰδέας ἐκεῖνου περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἡ γλαφυρότης τοῦ ὕφους καὶ ἡ εὐκολία κατανοήσεως συνετέλεσαν ὥστε τὸ βιβλίον τοῦ Diehl νὰ γίνῃ παγκοίμως γνωστὸν καὶ νὰ ἐπισκιάσῃ τὸ μετριόφρον ἔργον τοῦ Millet. Τὸ τελευταῖον ὁμως τοῦτο, ἀπευθυνόμενον περισσότερον πρὸς ἔχοντας σαφῆ κάπως γνώσιν τῶν κυριωτέρων τοῦλάχιστον βυζαντινῶν μνημείων, οὐδέποτε θὰ χάσῃ τὴν ἀξίαν του, ἡ ὁποία ἔγκειται κυρίως εἰς τὰς γενικὰς περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἰδέας τὰς ἐκεῖ διατυπουμένας.

Ὁ Millet εἶχε τὴν ὀρθοτάτην γνώμην, ὅτι μόνον ἀπὸ τὴν μελέτην ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερων μνημείων φθάνει κανεὶς εἰς τὴν πλήρη κατανοήσιν μιᾶς τέχνης. Ἔστρεψε λοιπὸν τὴν προσοχὴν του καὶ τὰς προσπαθείας του εὐθύς ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ διορισμοῦ του, τὸ 1899, ὡς maître de conférences εἰς τὴν École des Hautes Études πρὸς καταρτισμὸν ἰδίας συλλογῆς ὕλικου χρησίμου καὶ διὰ τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἐρεῦνας τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Οὕτω εἰς τὰς αἰθούσας διδασκαλίας τῆς École des Hautes Études ἐντὸς τῆς Σορβόνης κατήρτισε συλλογὴν ἀντιγράφων ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μυστρᾶ καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἐκμαγείων ἀπὸ ἐλεφάντινα μικροτεχνήματα καὶ μάλιστα ἀρχεῖον φωτογραφικόν. Τὸν πυρῆνα τῆς πλουσιωτάτης αὐτῆς φωτογραφικῆς συλλογῆς ἀπετέλεσαν αἱ πολυπληθεῖς φωτογραφίαι, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ Millet εἶχε λάβει κατὰ τὰς ἐπιστημονικὰς του ἀποστολάς εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Τουρκίαν. Ταχέως ὁμως εἰς τὸν ἀρχικὸν αὐτὸν πυρῆνα προσετέθησαν καὶ πολυάριθμοι δωρεαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερος πολῦτιμος εἶναι ἡ σειρὰ φωτογραφιῶν καὶ ἀντιγράφων τῶν μικρογραφιῶν τοῦ περιφήμου κώδικος τῆς ἱστορίας τοῦ Σκυλίτζη εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μαδρίτης, ἡ γενομένη δι' ἐξόδον τοῦ G. Schlumberger. Τὸν κατάλογον τῶν μέχρι τοῦ 1903 περιεχομένων εἰς τὴν συλλογὴν φωτογραφικῶν πλακῶν, βοηθήματος πολυτίμου, εἰς τὸ ὅποιον διαρκῶς προστρέχουν οἱ ἐρευνηταὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἐδημοσίωσεν ὁ Millet εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος (*G. Millet, La Collection chrétienne et byzantine des Hautes Études*, Paris, 1903).

Τοιοῦτον ὑπῆρξεν εἰς τὰς γενικὰς του γραμμὰς τὸ πολυσχιδὲς ἔργον τοῦ μεγάλου σοφοῦ.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Γαβριὴλ Millet εἰς τὴν γνώσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὑπῆρξε πράγματι τεραστία, ὅπως δύναται τις ν' ἀντιληφθῆ ἀπὸ τὰ βιβλία του ποῦ ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μέρος μόνον τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς. Ὁ Millet μὲ τὰ ἔργα του καὶ μὲ τὴν ἀπὸ ἔδρας διδασκαλίαν του εἰσήγαγε νέας ἐντελῶς μεθόδους ἐξετάσεως τῶν μνημείων καὶ νέας ἀπόψεις θεωρήσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων, τὸν χωρισμὸν καὶ τὴν κατάταξιν των εἰς ομάδας καὶ σχολὰς μὲ βάσιν τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ των ἐχρησιμοποίησεν, ὡς ὁ ἴδιος ἔλεγε, τὴν αὐστηράν καὶ λεπτολόγον μέθοδον τῶν φιλολόγων καὶ τῶν γλωσσολόγων. Ἡ μεθοδικὴ αὐτὴ ἐξέτασις τῶν μνημείων συνετέλεσεν ὥστε νὰ διαλυθῇ ἡ πλάνη ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὑπῆρξε κατὰ τὸν ὑπερχλιετῆ βίον της ἀμετάβλητος. Διὰ

τῆς αὐστηραῆς αὐτῆς μεθόδου κατέστη δυνατὸν νὰ διακριθοῦν ρεύματα, παραδόσεις καὶ σχολαὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν, τὴν ὑπαρξίν τῶν ὁποίων οὐδὲ κὰν ἰσχυροῦντο οἱ παλαιότεροι ἐρευνηταί.

Μεταξὺ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Γαβριὴλ Millet ἐν τῶν περισσώτερον ἀξιωμασιῶτων εἶναι ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἀνεκάλυψε κυριολεκτικῶς τὴν μεγάλην τέχνην τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Μέχρι τοῦ 1892, ὅτε οὗτος διὰ πρώτην φοράν ἐπεσκέφθη τὸν Μυστράν, οἱ ἐρευνηταὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐθεώρουν τὴν περίοδον τῶν Παλαιολόγων ὡς ἐποχὴν ἐσχάτης παρακμῆς. Μὲ τὴν ἐξερεύνησιν καὶ δημοσίευσιν τῶν μνημείων τοῦ Μυστρά, τῆς Μακεδονίας, τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τῆς Σερβίας ὁ Millet προσέθεσεν ἐν τεραστίᾳ σημασίας κεφάλαιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὸ κεφάλαιον τὸ περιλαμβάνον τὴν λαμπρὰν ἐκείνην ἀνθήσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ μάλιστα τῆς ζωγραφικῆς κατὰ τὸν 14ον, 15ον καὶ 16ον αἰῶνα. Καὶ μόνον τὸ ἔργον αὐτὸ θὰ ἦτο ἰκανὸν νὰ πληρώσῃ τιμῆς ἓνα ἐρευνητὴν.

Μὲ τὸν θάνατον τοῦ Γαβριὴλ Millet ἐκλείπει καὶ ὁ τελευταῖος ἀντιπρόσωπος τῆς γενεᾶς τῶν μεγάλων ἐρευνητῶν ποὺ εἶχον θέσει σκοπὸν τοῦ βίου των νὰ διαλύσουν τὸ σκότος καὶ τὴν προκατάληψιν γύρω ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Τὸ ἔργον του ὁμῶς, καθὼς καὶ τὸ ἔργον τῶν συγχρόνων του, ὄχι μόνον θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ φωτίζει τοὺς ἐπιγενομένους, ἀλλὰ καὶ θὰ παραμείνῃ ἀξιωματικὸν παράδειγμα ἐπιμόχθου προσπαθείας πρὸς ἀποκατάστασιν εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν θέσιν τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ μεγάλου πολιτισμοῦ του.

Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΑΣΙΛΙΕΦ

Ἐνας ἄλλος ἐκπρόσωπος τῆς μεγάλης γενεᾶς τῶν Βυζαντινολόγων ἐξέλιπε διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου Βασιλιεφ. Ἡ θλιβερὰ εἶδησις ποὺ μᾶς ἤλθεν ἀπὸ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὸ Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐκυριάρχει ἡ σεμνὴ καὶ μελιχρία μορφὴ του, ἐγέμισε μὲ πένθος ὄλους τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὰ βυζαντινὰ πράγματα. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ κορυφαίου ἱστορικοῦ τοῦ Βυζαντίου θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος εἰς τὸ προσεχὲς τεύχος τῶν «Ἑλληνικῶν».